

לט עמוד א : תולדות האור ותולדות חמה

המשנה מביאה שלושה דינים של ביצה. ביצה היא תולדה, ועל כן דרכה מתבררת סוגיית תולדות.

תולדות האור

הדין הראשון במשנה הוא 'ביצה בצד המיחס'. הגמרא לומדת שהוא משמיע שאסור לבשל בתולדות האור, ומסיקה שאסור מן התורה, והמבשל חייב. הקשה החת"ס :

איבעי להו גלגל מאי וכו'. מפירש"י משמע דבעל איבעי נסתפק אי בישול קל כזה ראוי להתחייב עליו ומסיק כי היכי דהדחת קולייס מיקרי גמר מלאכתו ה"נ גלגולו של ביצה כיון שראוי לאכילה בכך ודי לו בזה חייב. אמנם מלשון רמב"ם פ"ט מהל' שבת ה"ב משמע שהספק הוא אי תולדות אור הוא מן התורה כאור ממש או לא ופשיט ל"י כי היכי דהמבשל ע"י הדחה במים דהוה נמי תולדת אור וחייב ה"נ צד המיחס. אלא שצ"ע איך פשיט זה מהך מתנ"י אי משום דקתני שזהו גמר מלאכתו דלמא לעולם מדרבנן גזרינן תולדות אור אטו אור ממש ודוקא כשהוא גמר מלאכתו אבל אם אינו גמר מלאכתו אפי' באור גופי' אינו חייב לא גזרו בתולדת אור, דמה יועיל גמר מלאכתו אם תולדת אור אינו כמו אור אטו מבשל בחמה לא גמר מלאכה הוא והלא פת הנעשה לכותח אינו נאפה אלא בחמה כמבואר פ' כיצד מברכין ואפ"ה אין לו דין בישול בשבת וה"נ נימא גבי תולדות אור וצ"ע.

ונראה לומר, שהספק 'גלגל מאי' בא על רקע הירושלמי שסובר שתולדות האור פטור. וכך מביאו הר"ן :

דמסקנא דירושלמי הכי הוא שאין עירו דכלי ראשון מבשל דאמרינן התם מהו לערות מן הקלוח א"ר זעירא בריה דר' הלל מחלוקת ר' יונה ור' ייסא ר' יצחק בר' גופתא בעי קמי ר' מונא עשה כן בשבת חייב משום מבשל עשה כן בבשר בחלב חייב משום מבשל אמר ליה לא דאמר ר' זעירא איזהו תבשיל ברור כל שהאור מהלך תחתיו עד כאן אלמא לא סבירא להו לבני מערבא דעירו דכלי ראשון מבשל אדרבה מקילי טפי מגמרא דילן דלדידהו לית להו בישול אלא כשהאור מהלך תחתיו (דף כ עמוד א מדפי הרי"ף)

לירושלמי יש חזקה (כלומר : הגדרת המציאות, כמו חזקה אין אדם משים עצמו רשע וכדו'), שרק כשהאור מהלכת תחת התבשיל הוא מתבשל. הירושלמי על משנתנו אומר שזו סברת ר' יוסי :
תמן תנינן תפוח שריסקו ונתנו לתוך העיסה וחימצה הרי זו אסורה. תני רבי יוסי מתיר. רבי אחא רבי אבהו בשם רבי יוסי בר חנינה מה פליגון במחמץ במימיו אבל המחמץ בגופו דברי הכל מותר.
רבי יוסי כדעתיה כמה דו אמר תמן אין חימוצו ברור. כן הוא אמר הכא אין תבשילו תבשיל ברור.
על רקע דבריו שואל הבבלי 'גלגל מאי', כמתכוון לשלב את שני הפירושים שהביא החת"ס סופר : האם בישול בתולדות האור, שיכול להביא את הביצה רק לידי גלגול ולא לידי בישול גמור, אסור מן התורה או מדרבנן?

ההוכחה מגמר מלאכת קולייס האיספנין, שרואים שגם תולדות האור יכולים להביא לידי גמר מלאכת בישול, ואם כן הגדרת המציאות של גמר מלאכת בישול היא אף ע"י תולדות האור. כיוון שכך, כל בישול בתולדות האור, אף שלא מביא לידי גמר מלאכה אלא רק לגלגול הביצה, חייב עליו.

חמה

ועדיין קשה שאלת החת"ס סופר : הגמרא אומרת "בחמה דכ"ע לא פליגי דשרי", ויש להבין מדוע, הרי לעיל, בסוגיית תולדות האור, ראינו, שכל שיכול להביא לידי גמר מלאכת בישול מיקרי בישול.

רש"י כתב "דאין דרך בישולו בכך", ולכאורה גם אין דרך בישול בצד המיחם? בין אם נפרש את 'אין דרך' במובן של בישול בשינוי (אבני נזר בשו"ת או"ח סי' קנ"ט ס"ק כ"ב, ובאגלי טל מלאכת האופה אות מ"ד), ובין אם נפרש במובן שאין דרך לבשל בחמה אלא כשאין לו עצים (אגרות משה או"ח ח"ג סי' נב), מכל מקום יש להסביר מדוע בתולדות האור אסור, דלכאורה גם בהם אין דרך לבשל.

ויש לומר, שההגדרה הדינית של בישול בשבת היא: תיקון מאכל ע"י אש. וזו משמעות לשון הרמב"ם:

הנותן ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל ונתגלגלה חייב, **שהמבשל בתולדות האור כמבשל באור עצמה**, וכן המדיח בחמין מליח הישן או קוליס האספנין והוא דג דק ורך ביותר הרי זה חייב, שהדחתן בחמין זה הוא גמר בשולן וכן כל כיוצא בהן. (שבת ט ב) כלומר, לא די לומר שהמבשל בתולדות האור חייב, אלא מדגיש הרמב"ם, שהוא כמבשל באור עצמה. רק בישול באור עצמה אסור מן התורה, והחידוש של סוגייתנו הוא שכח האש נמצא בתולדותה. המקור ללשון הרמב"ם מובא בפירוש המבי"ט:

הנותן ביצה בצד המיחם בשביל שתתגלגל ונתגלגלה חייב שהמבשל בתולדות האור כמבשל באור עצמה אבל לא בחמה ובתולדות חמה דבישול לא הוי אלא באור ותולדותיו דהכי נמי הוה בסממני המשכן (קרית ספר שם) המקור של מלאכת מבשל היא ממבשל סממנין במשכן (דף עד עמוד ב), כך שההגדרה לא מתחילה מתיקון המאכל, אלא מתיקון ע"י אש. לכן הגמרא שם מביאה דוגמאות "דשדא סיכתא לאתונא", שאינן תיקון מאכל כלל אלא תיקון באמצעות האש. וכך כותב הרמב"ן:

לא תבערו אש בכל מושבותיכם ביום השבת - ענין הכתוב הזה ודאי לאסור בשבת גם מלאכת אוכל נפש, כי אמר כל העושה בו מלאכה יומת, ופירש שלא יבערו גם אש לאפות לחם ולבשל בשר כי האש צורך כל מאכל. והוצרך לומר כן מפני שלא אמר "העושה בו כל מלאכה" כאשר אמר בעשרת הדברות (לעיל כ ז) לא תעשה כל מלאכה, ואמר מלאכה סתם, והיה אפשר שנוציא מן הכלל מלאכת אוכל נפש, כי כן נאמר בחג המצות (דברים טז ח) לא תעשה מלאכה ואין אוכל נפש בכללו, ולכך הזכיר בפירוש שאף אוכל נפש אסור בו: (פירוש לתורה שמות לה ג)

הפסוק 'לא תבערו אש' הוא השורש לאיסור בישול. זהו החידוש של קדושת שבת על פני קדושת יו"ט. לכן לא שייך איסור בישול באמצעי שאינו אש.

הבבלי הכליל את תולדות האש כאש, כיוון שגם בישול בתולדות האש הוא בעצם באמצעות האש. וזו מחלוקת הבבלי עם הירושלמי, דלירושלמי רק בישול באמצעות האש ממש אסור מן התורה, ולבבלי גם בישול בתולדות האש הוא שימוש באש.

תולדות חמה

הדין השני במשנה הוא "ולא יפקיענה בסודרין": "כי פליגי בתולדות החמה מר סבר גזרינן תולדות החמה אטו תולדות האור ומר סבר לא גזרינן".

צריך להבין מהו שורש מחלוקתם של רבנן ור' יוסי.

ולא יטמיננה בחול ובאבק דרכים... רבה אמר גזירה שמא יטמין ברמץ

קשה:

א. כתבו התוספות:

שמא יטמין ברמץ - ... ואטו סודרין שנתחממו באור לא בעי ר' יוסי למיגזר דאין דרך לחממן כל כך שלא יהיו נשרפין.

ולכאורה השאלה שתוסי' מנסה לתרץ יותר טובה מהתשובה. נהי דאין דרך לחמם סודרין באור שלא יהיו נשרפין, אבל חפצים אחרים, כגון מכסה מנוע, דרך לחממו באש המנוע, ודרך לחממו בחמה. כיצד ייתכן שבאותו חפץ, שניתן לחממו באור ובחמה, לא יחשוש ר' יוסי לאחלופי, ואילו בשני חפצים שונים כן יחשוש? תוסי' מתרץ את הדוגמא, אך לא את השאלה על הכלל.

ב. כתב הרשב"א:

והא דרבה ורב יוסף לרבי יוסי בלחוד הוא דאיצטריך אבל לרבנן לא איצטריך דאינהו אפילו להפקיעה בסודרין אסרי משום תולדות חמה ואף על גב דליכא לא משום גזירת רמץ ולא משום גזירת שמא יזיז עפר ממקומו, ואף על פי שהביא הרב אלפסי ז"ל הא דרבה ורב יוסף לברורי פירושא דמתניתין בלבד הוא שכתב כן. (ד"ה 'רבה')

ובהמשך כתב שלרבנן אית להו תרי טעמי, גם משום תולדות חמה וגם משום גזירות רבה. ויש ליישב זאת בפשט הגמרא, ולבאר מדוע הביאם הרי"ף.

מחלוקת רש"י ורב האי גאון

הרשב"א הביא מחלוקת רש"י ורב האי גאון בביאור רבה "שמא יטמין ברמץ". לרש"י גזירת רבה חלה על כל 'דרך הטמנה' אטו רמץ. לרב האי גאון הגזירה חלה דווקא על דבר הדומה לרמץ כגון חול. הרשב"א עמד על כך שמהמשך הגמרא משמע כרש"י: "ת"ש מעשה שעשו אנשי טבריא... דדמיא להטמנה".

באור דברי רבה לפי רש"י

סדר הדינים במשנה הוא על פי הדברים סביבם חל האיסור:

א. בצד המיחם – תולדות האור. האיסור חל סביב האור. עצם האיסור הוא דווקא באור כנ"ל, אך לגודל חומרתו גם תולדותיו אסורים, כיוון שהם מבשלים בכח האור, כנ"ל. לרב יוסף מדאורייתא, לירושלמי מדרבנן.

ב. יפקיענה בסודרין – תולדות חמה. האיסור חל סביב תולדות האור. כיוון שתולדות האור דאורייתא, יש להרחיק מהם, ולגזור תולדות חמה אטו תולדות האור. זאת לרבנן, אך לר' יוסי אין לגזור. לפי הירושלמי הנ"ל, ר' יוסי חולק על רבנן בתולדות האור, ונראה שהבבלי לא יחלוק בזה. לפי הבבלי יש לומר שלר' יוסי תולדות האור דרבנן, ולכן אין להרחיק מהם בגזירת תולדות חמה (עיין צל"ח).

ג. יטמיננה בחול – דרך הטמנה. האיסור חל סביב רמץ. ר' יוסי מודה שהטמנה ברמץ אסורה דאורייתא, ועל כן יש להרחיק ולגזור שמא יטמין ברמץ.

ההבדל בין תולדות האור כמיחם לבין רמץ, הוא כעין ההבדל בין תלמיד לבן. התלמיד מקבל את חכמת רבו, ויכול להשפיעה לאחר בעצמו. הבן לא למד את תורת רבו, והוא 'תולדה' במובן שהוא נולד מגופו של אביו. המיחם קיבל מהאש את חומה, ויכול להשפיעה לביצה בעצמו. הרמץ לא קיבל את חומו מהאש כך שיכול להקרינה לאחר בעצמו, ועל כן הבישול ברמץ הוא רק דרך הטמנה. גוף הרמץ נולד מגוף הבעירה.

לפי חכמים תולדות האור חמורים מרמץ, כי העיקרון שאין בישול אלא באש פירושו בחום האש. חום האש נמצא גם בתולדות, במיחם, ולכן גם תולדות האור אסורים דאורייתא, כי הם מהווים מקור חום, שמעביר את חום האש לביצה. לפי ר' יוסי פירושו של העיקרון שאין בישול אלא באש, פירושו בבעירת האש גופה, ולכן תולדות האור זו רק גזירה המרחיקה מבישול באור. הטמנה ברמץ אסורה דאורייתא כיוון שהיא תולדה מגוף הבעירה עצמה. גוף הרמץ מתהווה מבעירת האש

עצמה, אלא שהתצורה שלה השתנתה, וכעת היא אצורה ברמץ. כיוון שברמץ דרך הבישול היא בהטמנה, אזי כל הטמנה דומה לדרך בישול ברמץ ונאסרה.

סדר הדינים במשנה הוא מעצם האש אל תולדותיה, כפי שחכמים תופסים את מדרג חומרתם: האור, תולדות האור, רמץ.

הרי"ף הביא את רבה, כיוון שגם רבנן יודו לר' יוסי שהטמנה אסורה לא רק מצד בישול בתולדות חמה, אלא מצד שמא יטמין ברמץ, שבבחינה מסוימת הוא טעם חמור יותר.

באור דברי רבה לפי רב האי גאון

סדר הדינים במשנת ביצה הוא:

א. תולדות האור חייב ולא תולדות חמה.

מדוע 'לא תבערו אש' הוא הביטוי לקדושת השבת? נראה שהסוגיא מבררת דבר זה מהפכו, מדין המבשל בחמה, שמותר אף מדרבנן. החמה והאש דומים מאד, אך הפכים. האש כל רגע מתהווה מחדש, ע"י כילוי חומר בערה חדש, והאש ברגע זה איננה האש של הרגע הבא. לעומת זאת השמש היא ביטוי לכח דומה, אך שאינו מתכלה אלא נצחי. בפסוקים השמש משמשת ככינוי לנצחיות:

אחת נשבעתי בקדשי אס' לְדוֹד אֶכְזָב: זָרְעוּ לְעוֹלָם יְהִיָּה וְכִסְאוֹ כְּשֶׁמֶשׁ נִגְדִי: (תהלים פט לו-לז)

יְהִי שְׁמוֹ לְעוֹלָם לְפָנֵי־שֶׁמֶשׁ יָנוֹן שְׁמוֹ (תהלים עב יז)

קדושת שבת מתבטאת דווקא באש ולא בשמש. שביתת השבת לא שייכת לעולם הטבע, המתגלגל מכח האנרציה, הקבוע, אלא לעולם שמתחדש, המתהווה מחדש. לכן המלאכות, שיוצרות מציאות חדשה, הן שאסורות. אבי אבות המלאכות זו האש, שהיא יצירה שכל רגע מתהווה ומתחדשת.

ב. תולדות חמה מחלוקת ר' יוסי ורבנן.

נראה לאור הנ"ל, שר' יוסי סובר, שכיוון שחמה לא שייכת כלל לבישול, גם תולדותיה אינן שייכות כלל, שהרי בכח החמה הם מבשלים. ונראה שרבנן סוברים שתולדות חמה דומים לתולדות האור, לא רק בצד הטכני, אלא גם בצד המהותי. תולדות החמה מתהווים ומתחדשים כל הזמן. אין להם את הקביעות והנצחיות של החמה. לכן חכמים אסרו תולדות חמה אטו תולדות האור, שכן הם דומים זה לזה, בנקודה עקרונית זו, ומתוך כך אטו לאחלופי.

ג. חול ואבק דרכים אסור לכו"ע שמא יטמין ברמץ.

יש להבין מה יש בחול, שאין בעפר תיחוח, העושה אותו דומה לרמץ. נראה שהחול הוא סוג מיוחד של תולדה. וכך כותב הרמב"ן בחידושו לכאן:

והיינו טעמא דלא מיתסר מבע"י לרבה משום דחול ואבק דרכים שהוחם בערב שבת מן החמה, בלילי שבת הוא מצטנן לגמרי וסוף סוף הו"ל בשבת דבר שאינו מוסיף, וא"ת והא חול בעצמו דבר המוסיף הבל הוא כדתנן לקמן "ולא בחול" (מז ב), ההיא הא אתמר עלה בפי לא יחפור (יט א) חול דחמימי מחמם דקרורי מקרר, הלכך מטמינין בו ביצה וכיוצא בו דמתקרר והולך הוא ואינו מתחמם

תולדות האור ותולדות החמה הנ"ל, אוגרים את החום שבא מן האור והחמה, והופכים בעצמם להיות נשאי החום, וכך הם מחממים. חול פועל אחרת: הוא מעצים את הכוח הפועל בו. ברגע שנכנסת שבת והשמש שוקעת, החול מצטנן. ברגע שמשו חם מחמם אותו, הוא מחמם, וברגע שמשו קר מקרר אותו הוא מקרר.

לכן בחול מסכים ר' יוסי שיש לגזור מדרבנן, כי חול לא אוגר את חום החמה, אלא מעצים את החום שמחמם אותו ברגע זה. פעולה זו דומה במהותה לאש, שמתהווה בזמן שפועלת, כי כל רגע החול שואב את כוחו לחמם מהתהוות של חום חדש.

החשש שמא יטמין ברמץ הוא ביטוי לנפעלות של החול. הרמץ הוא אפר שחם מן הגחלים שבו, כפירוש רש"י: "ברמץ – אפר המעורב בגחלים" (לד ב). חול דומה לרמץ בדיוק בתכונה זו, ששניהם נפעלים, החול מן החמה, והאפר מן האש. דמיון זה הוא שמוליד את החשש דילמא אתי לאחלופי. הדמיון בין חול לרמץ הוא בתצורה שלהם (עייין רשב"א כאן), כחלקיקים קטנים שאינם מחוברים זה לזה. זהו בדיוק מה שמונע מהם ליהפך למקור חום, שכן החום הוא נאגר בהתקשרות שבין החלקיקים, כידוע.

המבנה הוא: תולדות האור, תולדות החמה, ותולדות חמה הדומים לתולדות האור. תולדות האור והחמה הם גופים הפועלים בכח האור והחמה, והחול / עפר / רמץ, הוא אינו גוף פועל, אלא מציאות נפעלת מהם.

הרי"ף הביא את רבה, כיוון שטעמו לאסור הטמנה בחול כולל את תולדות חמה בתוכו. בהטמנה בחול הדמיון לאש יותר ברור מאשר בהפקעה בסודרין, וגם רבנן יאסרו מטעם רבה. כיוון שהסברנו ששני הדינים, הפקעה בסודרין והטמנה בחול, הם על אותו ציר, של דמיון לבישול בתולדות האש, ניתן לומר שטעמו של רבה כולל וחמור יותר מסתם תולדות חמה.